Від стереотипів до різноманіття: гендерний аналіз програми підготовки замісних батьків

From Stereotypes to Diversity: a Gender Analysis of the Foster Parent Training Program

Алла Ярошенко¹

Alla Yaroshenko

¹ *Academy of Labour, Social Relations and Tourism*

3-A Kiltseva Doroha, Kyiv, 03187, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.59-8](https://doi.org/10.22178/pos.59-8)

LCC Subject Category: [HM711-806](#)

Received 10.05.2020

Accepted 24.06.2020

Published online 30.06.2020

Corresponding Author:

yaroshenko.aa@socosvita.kiev.ua

© 2020 The Author. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License

Анотація. Деінституалізація системи підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні передбачає поступовий перехід до професіоналізації замісного батьківства. Зміст та методи навчання і виховання дітей у сімейних формах влаштування наразі не розглядаються як приватна справа. Батьки, які взяли на виховання дитину, долучаються до когорти фахівців із соціальної роботи й виконують роль парасоціальних працівників: окрім виконання батьківських функцій, вони самі стають постачальниками соціальних послуг. Догляд і виховання у замісній родині як важливому інституті соціалізації дітей повинні базуватися на етичних принципах соціальної роботи, які зокрема включають недискримінацію, рівноправ'я і повагу до різноманіття. Замісна родина має стати провідником позиції рівності в міжгендерних відносинах і забезпечити виховання дітей, вільне від обмежень, що накладають на них гендерні стереотипи. З огляду на це особливого значення набуває оволодіння батьками гендерними компетентностями. Відтак гостро постає завдання розробити гендерно чутливі матеріали для використання у навчанні кандидатів у замісні батьки. Враховуючи актуальність проблеми, метою розвідки було здійснити гендерний аналіз адаптованої українськими фахівцями програми підготовки замісних батьків «ПРАЙД». У дослідженні за допомогою якісного і кількісного контент-аналізу крізь гендерні «лінзи» було розглянуто такі компоненти програми: загальний зміст, експліцитні та імпліцитні його елементи, мовне оформлення, композиційна будова, ілюстрації. На основі проведеного аналізу висвітлено виховний вплив матеріалів. Відкрите включене спостереження за роботою тренерів/-ок дозволило виявити прихований навчальний план. Авторка доходить висновку, що програма відповідає гендерно нейтральній позиції, проте містить відбитки стереотипного підходу, здатні зміцнити гендерно шкідливі норми, здебільшого у змісті програми та в інтерпретаціях тренерів/-ок. Задля поширення настанов, адекватних сучасним уявленням про егалітарну модель сім'ї, авторка надає додаткові рекомендації щодо внесення змін у текст програми.

Ключові слова: гендерні стереотипи; гендерна експертиза; замісні сім'ї; навчальні матеріали; програма «ПРАЙД»; соціальна робота.

Abstract. Deinstitutionalization of the support system for orphans and children deprived of parental care in Ukraine provides for a gradual transition to the professionalization of foster parenting. The content and methods of educating and raising children in the family form of placement are currently not considered a private matter. Parents who have fostered a child join a cohort of social workers and play the role of parasocial workers: in addition to performing parental functions, they themselves become providers of social services. Care and upbringing in a foster family as an important institution for the socialization of children should be

based on ethical principles of social work, which include, in particular, non-discrimination, equality and respect for diversity. The foster family has to become the leader of the position of equality in intergender relations and ensure the upbringing of children, free from the restrictions imposed on them by gender stereotypes. Given this, it is especially important for parents to master gender competencies. Therefore, the challenge is to develop gender-sensitive materials for use in the education of candidates for foster parents. Given the urgency of the problem, the purpose of the investigation was to carry out a gender analysis of the PRIDE's program for training foster parents, adapted by Ukrainian specialists. In the study with the help of qualitative and quantitative content analysis through gender «lenses» the following components of the program were considered: general content, explicit and implicit elements, language design, compositional structure, illustrations. Based on the analysis, the educational impact of the materials is highlighted. Open-ended observation of the work of trainers allowed to reveal a hidden curriculum. The author concludes that the program corresponds to a gender-neutral position, but contains imprints of a stereotypical approach that can strengthen gender-harmful norms, mostly in the content of the program and in the trainer' interpretations. In order to disseminate the guidelines, adequate to modern ideas about the egalitarian model of the family, the author provides additional recommendations for making changes to the text of the program.

Keywords: gender stereotypes; gender expertise; foster families; educational materials; PRIDE program; social work.

ВСТУП

Сьогодні в Україні триває процес деінституалізації та розбудови системи догляду й виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у сімейному або наближеному до сімейного середовищі [19]. За таких умов професійні батьки долучаються до когорти фахівців із соціальної роботи й виконують роль парасоціальних працівників: окрім батьківства, вони самі стають постачальниками соціальних послуг. Реалізація такого підходу передбачає, що виконання батьківських обов'язків спирається на етичні стандарти соціальної роботи, згідно з якими фахівці працюють заради посилення інклюзивних громад, у яких поважають різноманітність і кидають виклик дискримінації, зумовленій зокрема статтю, сексуальною орієнтацією, гендерною ідентичністю тощо [23].

Відтак набуття кандидатами/-ками у сімейні форми виховання батьківських компетентностей і оцінювання їхніх потенційних можливостей потребує спеціального навчання, заснованого на сучасних поглядах щодо розширення прав та можливостей жінок і чоловіків, соціальної справедливості й прав людини. Впровадження методів феміністичної й антисексистської соціальної роботи дозволяє слухачам/-кам навчальних курсів розвинути навички розпізнавання і протидії гендерним стереотипам, які звужують можливості й

тривіалізують жінок і чоловіків. Такі компетенції набувають особливого значення у роботі з сім'ями, адже відповідно до Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки гендерні стереотипи як упереджені соціальні та культурні шаблони чи ідеї можуть обмежувати «розвиток природних талантів і здібностей дівчаток та хлопчиків, жінок та чоловіків, їхні наукові та професійні впровадження й досвід, а також можливості у житті загалом» [2, с. 18].

Згадані умови й чинники зумовлюють важливість антидискримінаційної експертизи наявних програм підготовки кандидатів/-ок у замісні батьки, до яких відносять опікунів і піклувальників, прийомних батьків, патронажних вихователів, батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу (ДБСТ). Така експертиза передбачає виявлення прихованого навчального плану, який також охоплює практичні аспекти викладання.

Наразі питання визнання гендерної багатомірності та реалізації гендерно чутливих стратегій у соціальній роботі із замісними батьками висвітлені в працях українських науковців недостатньо. З-поміж небагатьох дослідників цих явищ можна назвати Т. Шевченко, яка розглядає проблему формування гендерної компетентності батьків-вихователів ДБСТ як складової їхньої педагогічної компетентності, що уможливорює реа-

лізацію батьками гендерного підходу у вихованні дітей [24].

Сьогодні навчання кандидатів/-ок у замісні батьки в Україні здійснюється за двома програмами. Перша з них – це державна Програма підготовки кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі, затверджена Міністерством у справах сім'ї, молоді та спорту [18]. Друга програма являє собою адаптований українськими фахівцями варіант американської програми «ПРАЙД» (англ. *PRIDE – Parent Resource for Information, Development and Education*)¹, яка слугувала базисом для розробки національних програм у європейських країнах, зокрема в Білорусі та Росії, система інституційного догляду та виховання дітей у яких подібна до української. Впровадження програми у нашій країні розпочалося у 2004 році за підтримки проекту «Реформування системи піклування про дітей в Україні шляхом розвитку інституту прийомних сімей».

Програму «ПРАЙД» адаптували для використання в Україні з урахуванням особливостей українського контексту, який не обмежувався законодавчо-нормативними документами, даними національної статистики й матеріалами щодо змін державної політики у цій галузі. Однак програма не містить пояснення, яка саме національна специфіка потребувала віддзеркалення; згадано лише про урахування розбіжностей у соціально-культурному та економічному контекстах і «відмінностей національної психології» [11, с. 12]. Український варіант програми інкорпорував у себе й елементи інших версій програми (зокрема польської і російської). У ній був творчо переосмислений зміст, додані відсутні в оригіналі окремі теми і вправи на активізацію, а також реальні історії, зауваження і пропозиції учасників/-ць тренінгових сесій пілотного проекту.

Зараз адаптовану версію програми «ПРАЙД» використовують як провідну на курсах підготовки кандидатів/-ок у замісні батьки в Київському міському центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (КМЦСССДМ).

¹ Програму PRIDE було розроблено на початку 1990-х років на замовлення Департаменту служб для дітей і сімей штату Іллінойс (Illinois Department of Children and Family Services) та Американської ліги благополуччя дітей (Child Welfare League of America) [20].

МЕТОДОЛОГІЯ РОБОТИ

Мета цієї розвідки – здійснити аналіз гендерних аспектів адаптованої в Україні програми підготовки замісних батьків «ПРАЙД».

Розвідка базується на аналізі наукової літератури, нормативно-правових актів Міністерства освіти і науки України (МОН України); матеріалів міжнародних організацій (Організації Об'єднаних Націй (ООН) та її структур, Ради Європи). Для визначення відповідності змісту програми антидискримінаційному за ознакою гендеру підходу в освіті використано методи якісного й кількісного контент-аналізу тексту. Джерелами критеріїв для нашого аналізу слугували антидискримінаційна експертиза підручників МОН України і методичні рекомендації ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) щодо створення гендерно чутливих навчальних матеріалів [29]. Проаналізовано такі складові навчальних матеріалів, як їхній загальний зміст, експліцитні та імпліцитні його елементи, мовні засоби вираження, композиційна будова, ілюстрації. На основі аналізу з'ясовано їхній виховний вплив, а саме те, чи буде в результаті в адресатів сформований гендерно збалансований погляд на дійсність.

У дослідженні авторка спирається на визначення гендерних стереотипів, сформульовані Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді, згідно з якими гендерні стереотипи являють собою «спрощені, стандартизовані, стійкі, емоційно насичені, ціннісно означені, полярні за знаком оцінки, жорстко фіксовані образи чоловіка і жінки, які спонукають до певного ставлення» [6, с. 37]. Гендерні стереотипи проаналізовані за такими системоутворювальними групами: маскулінності-фемінності; розподілу сфер діяльності, праці та напрямів соціалізації статей; соціальних ролей у родинно-приватній і публічній сферах [5]. Подекуди авторка вдається до порівняння української й оригінальної американської версії програми «ПРАЙД» задля того, щоб з'ясувати, чи є окремі стереотипні погляди або замовчування результатом опертя на більш ранню версію програми.

Паралельно з липня 2018 по вересень 2019 року авторка проводила інтерв'ювання і відкрите включене спостереження за роботою сертифікованих для проведення програми «ПРАЙД» тренерів/-ок на базі КМЦСССДМ, спрямоване на демаскування «прихованого плану» у їхній роботі. Одиницями спостереження виступав тренерський склад однієї

групи підготовки кандидатів, яких відбулося сім упродовж періоду дослідження. Результати спостереження фіксувалися у щоденнику. Дослідження проходило з дотриманням етичних норм соціальної роботи й було узгоджене з керівництвом центру.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Здійснений аналіз засвідчив, що «ПРАЙД» є прикладом програми, базованої на гендерно нейтральній позиції, за якої визнаються відмінності в гендері / сексуальності, проте немає спрямованості на зміни гендерних ролей і побудову справедливіших гендерних відносин [4]. Тренінгові матеріали лише частково враховують недискримінаційний підхід в освіті. В авторському колективі, який адаптував програму, більшість становлять жінки (17 із 18 осіб), що вказує на гендерну асиметрію вже на етапі її створення.

Передусім зазначимо позитивні риси програми з точки зору включення гендерних питань. Безперечною перевагою є паритетне залучення обох потенційних батьків до навчання. Зміст програми охоплює теми захисту прав та інтересів дітей, розвиток компетентностей кандидатів/-ок у замісні батьки, проблему «вигорання» та зміни у стосунках партнерів після прийняття дитини у родину, повагу до ідентичності дитини, педагогіку емпатерменту тощо. Роботу тренерів/-ок загалом можна охарактеризувати як гендерно чутливу, адже у процесі викладання ними здійснюються інтервенції, спрямовані на підтримку рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків, а також розширення повноважень жінок і дівчат. Втім, такі втручання залежать від ініціативи і поглядів кожного окремого фахівця, відбуваються епізодично і не носять системного характеру.

У програмі трапляються й елементи стереотипного підходу, а саме навмисне чи ненавмисне підкріплення гендерних стереотипів, що загрожує посиленням нерівності. Мовне оформлення текстів частково андроцентричне, а саме: іменниками чоловічого роду однини позначено і фахівців, і фахівчинь (наприклад, потекстові коментарі «До уваги тренера!»), навіть коли достеменно відомо про жіночу стать професорки («на чолі з Ейлін Майєрс Пастор – професором» [11, с. 4]). У тексті лише зрідка використано фемінітиви

(«ініціаторка», «лідерка» [11, с. 7]), паралельні граматичні форми жіночого і чоловічого роду («приїхав/приїхала», «вирішив/вирішила» [12, с. 7], «нового чоловіка/нову дружину», «гарний/гарна», «він/вона» [10, с. 11], «був/була» [15, с. 16]), збірні поняття й описові конструкції.

На мовний андроцентризм тексту програми вказує використання іменників чоловічого роду у множині для позначення спільноти, що складається з осіб обох статей («учасники», «науковці», «практики соціальної роботи», «кандидати», «батьки»), а також дієслів минулого часу, займенників і прикметникових іменників у формі чоловічого роду. Подібне трапляється навіть тоді, коли тренінгова вправа побудована на прикладі тверджень без гендерних маркерів [7, с. 14; 17, с. 12]. Використання узагальнено-особових та неозначено-особових форм звертання до учасників і учасниць заняття надає тексту гендерно нейтрального звучання.

Програму можна віднести до видань, у яких тема гендеру замовчується. Загалом слово «гендер» вжито один раз у коментарі авторів стосовно того, як було б доречно дібрати групу – «дотримуючись гендерного та вікового балансу» [11, с. 19]. Вказівок щодо паритетного залучення жінок і чоловіків у тренерський склад немає, проте таке зауваження, вважаємо, доцільно включити до програми. Наразі спостереження за роботою тренерів/-ок у КМЦСССДМ засвідчило абсолютне переважання серед них саме жінок, які нерідко інкорпують у навчання свій жіночий досвід та упередження, пов'язані з гендерною побудовою стосунків. Окремі вправи програми являють собою своєрідні тригери, які за некритичного сприйняття тренерками власних поглядів несуть у собі ризики трансляції та підкріплення гендерних стереотипів у слухачів/-ок. Наведемо окремі приклади таких вправ та пояснимо небезпеки, які можуть бути зумовлені вербальною поведінкою тренерів/-ок у рамках традиційної гендерної матриці.

На початку програми як додаткову інформацію, яку тренерам/-кам запропоновано надати про себе, потрібно вказати досвід власного батьківства [12, с. 7]. З точки зору авторів/-ок програми, досвід виховання власних дітей допомагає ведучим у налагодженні довірливої атмосфери в групі. Так, у самопрезентації однієї з тренерок можна побачити ознаки

домінаторного (традиційного) підходу до моделі сім'ї: «Розкажіть, будь ласка, ви прийшли на тренінг самі чи зі своєю другою половиною? Дозвольте представитися. Мене звати N. Я заміжня, і в мене є діти. Захоплююся вишивкою, люблю готувати. Хочу, щоб ви ось так же розповіли про себе». Спостереження виявило, що тренери/-ки, які не мали досвіду виховання власних дітей, детальніше порівняно із колегами знайомили учасників/-ць із рівнем своєї освіти та підготовки у галузі соціальної роботи з дітьми та сім'ями. До таких тренерів/-ок учасники/-ці груп рідше зверталися за практичними порадами щодо питань дитячо-батьківських відносин.

За нашими спостереженнями відсутність материнського статусу подекуди призводила до стигматизації тренерки з боку слухачів/-ок навчального курсу. «Я таким [без досвіду батьківства – авт.] менше довіряю. Вважаю, що розповідати про дітей повинні люди, у яких є безпосередній досвід виховання власних ді-

тей. Тому що інакше було б фальшиво, адже людина не пережила це все. Немає досвіду – немає права про це говорити», – поділилася враженнями одна з учасниць тренінгу. Аудиторія була налаштована більш позитивно щодо отримання інформації про виховання дітей від тренерів/-ок, які самі є замісними батьками, або запрошених до виступу представників замісних родин. Тож навіть якщо їхні промови в окремих випадках мали суб'єктивне забарвлення й містили гендерні стереотипи, загалом це сприймалося кандидатами схвально.

У своєму мовленні тренерки не вживали фемінітивів, подекуди використовували зменшено-пестливі форми слів (як-от «дівчаточка»), часом вдавалися до гендерно стереотипних і сексистських тверджень. У табл. 1 наведені висловлювання ведучих тренінгу, розподілені за групами гендерних стереотипів, а також зразки амбівалентного сексизму по відношенню до чоловіків (табл. 1).

Таблиця 1 – Приклади гендерних стереотипів у висловлюваннях тренерок

	Висловлювання тренерок	Гендерні стереотипи
1	«Поплакати – це добре. Ми ж жінки». «Загубила помаду – винесла чоловікові мозок». «Ох ці жінки! У них постійно сім п'ятниць на тиждень». «У групі важливо дотримуватися правил конфіденційності. Особливо наголошую це для жінок, бо вони полюбляють базікати». «Ви були по-чоловічому стабільні й статичні, вносили рівновагу в цей хаотичний процес» (звертання до учасників різних статей). Вживання виразів «керуватися чоловічою логікою» (діяти раціонально, доцільно), «по-чоловічому» (без побоювань). «Навіщо вам дівчатка? Це ліфчики, прокладки, бантики. Краще неагресивний хлопчик» (про вибір дитини, яку планують взяти на виховання, за статтю).	Стереотипи маскуліності-фемінності Висловлення уявлення про жінок як емоційно лабільних, балакливих, непослідовних у своїх рішеннях. Чоловіки зображені врівноваженими, здатними приймати зважені раціональні рішення, а хлопчики – схильними до агресії. Наявні ознаки сексизму в зображенні жінок і дівчаток.
2	«Дівчинку хочеться одягнути, як принцесу». «З пацанами треба розмовляти по-чоловічому. А якщо ви одинока жінка, то беріть у сім'ю дівчинку». «Хлопчики – це взагалі окреме питання» (про виховання). «Ось виростеш – буде тобі шкарпетки прати дружина, а поки що роби це сам» (про те, як відповідати хлопчику, привчаючи його до хатньої роботи).	Диференціація соціалізації статей і стратегій виховання Обмежувальний підхід до виховання дитини залежно від її статі. Наявні приписові стереотипи, упередження, що жінка сама не може забезпечити повноцінний розвиток хлопчику.

	Висловлювання тренерок	Гендерні стереотипи
3	<p>«Незаміжня? Значить, будете. Напечіть пиріжків, і хтось відразу знайдеться».</p> <p>«Батькам, особливо мамам, подобається купляти одяг дітям».</p> <p>«Чоловік встановлює ялинку, а дружина – прикрашає».</p> <p>«Гарна чоловіча мрія – посадити дерево та виховати сина».</p> <p>«Хто у вашій сім'ї головний? Хто приносить гроші? Чи є в дитини тато?»</p> <p>«Якщо ви зараз багато працюєте, то чи зможете повноцінно доглядати за дитиною?»</p> <p>«Що це за шлюб, коли жінка і чоловік не сплять в одному ліжку?» (реакція на роздільні ліжка подружжя)</p> <p>«У мене третій шлюб, але я не жінка легкої поведінки».</p> <p>«Вона прекрасна доглянута мама із зачіскою та макіяжем».</p> <p>«Дитині хочеться бачити свою маму молодою, інакше вона буде соромитися, коли мама забиратиме її зі школи» (про вік матері).</p> <p>«Жінка повинна бути здорова, красива і заміжня».</p> <p>«Ось у приятеля – мама як мама: туфлі на підборах, красива зачіска».</p> <p>«Ви – головний воїн у сім'ї» (звертаючись до жінки).</p>	<p>Диференціація соціальних ролей у родинно-приватній і публічній сферах</p> <p>Протиставлення та ієрархічне представлення гендерних ролей, за якого характер праці жінки є виконавчим та обслуговуючим. Патріархальна нормативна шлюбність, яка підвищує соціальний статус заміжньої жінки і жінки-матері.</p> <p>Гендерний розподіл сфер і способів самореалізації, у межах якого материнство й сім'я розглядаються головними сферами докладання зусиль жінкою.</p> <p>Ознаки сексизму, хелсизму, ейджизму, лукізму в зображенні жінок.</p> <p>Нааявні <i>приписові</i> й <i>заборонні</i> стереотипи.</p>
4	<p>«Коли ми виходимо заміж – ми усиновляємо чоловіка».</p> <p>«У вас тепер дві дитини – донька і чоловік».</p> <p>«Чоловік уже привчений до туалетного «лотка», тепер діло за сином».</p> <p>«Чоловік – полігамна істота».</p>	<p>Амбівалентний сексизм по відношенню до чоловіків; прояви матерналізму.</p>

Окремі тренінгові вправи несуть із собою ризики підкріплення стереотипних уявлень у вигляді спрощеного або обмеженого представлення певних особистих характеристик за гендерною ознакою. Так, у вправі «Велика родина» [11, с. 44] ведучі роздають номери для ролей: перші номери отримують роль батька сімейства, другі номери – роль матері, треті – дітей. Ведучі зачитують текст, і коли промовляють слово «сім'я», усі мають вишикуватися в колони перед татами. Хоча вправа є руханкою, вона в ігровій формі сприяє засвоєнню хибного уявлення про те, що чоловік у сім'ї – номер перший, а жінка – другий.

Інша рольова гра «Ниточки» [15, с. 8] ставить перед тренерами/-ками завдання обрати з-

поміж учасників дев'ять осіб для виконання ролей «Сім'я», «Любов», «Дім», «Здоров'я», «Освіта», «Права», «Віра», «Надія», «Майбутнє». За нашими спостереженнями, чоловіків, яких у групі завжди менше, обирали здебільшого на ролі «Дім», «Права», «Освіта», «Майбутнє», а жінок – на ролі «Сім'я», «Любов», «Віра», «Надія». Принцип розподілу ролей демонструє опертя тренерів/-ок на стереотипні уявлення, за якими чоловіче асоціюється із соціальною активністю, захистом своїх прав, стабільністю, лідерством, інтелектуальною діяльністю, життєвими перспективами, а жіноче сполучено з сімейними справами, почуттями й присвятою свого життя іншим. Слід окремо зазначити, що у тексті програми роль «Сім'я» отримує один учасник, що

може символічно означати різні типи сімей, проте на практиці ця роль зазвичай ділиться тренерами/-ками на «Батько» і «Матір» та виконується різностатевими учасниками.

Загалом модель сім'ї, яка здатна забезпечити потреби дитини, у матеріалах програми представлена винятково подружжям – чоловіком і жінкою, які перебувають в офіційному шлюбі [10, с. 11, 14, 18; 11, с. 37; 13, с. 9; 14, с. 17], мають спільне прізвище [10, с. 18; 12, с. 23], фінансово забезпечені [15, с. 8], відвідують християнську церкву [10, с. 18; 11, с. 37]. Деякі інструкції містять пряму вказівку на активне залучення сімейних пар до виконання провідних ролей у тренінгових вправах [9, с. 11; 14, с. 16]. Можна припустити, що традиційна патріархальна дискурсивна конфігурація не в останню чергу пов'язана з тим, що програма розроблялася за участі організацій, які позиціонують себе як християнські.

Приклади успішної монобатьківської родини в програмі не представлені. Навпаки, хоча такий формат соціальної інституції прямо не критикується, проте контекст, у якому вони згадуються, присвячений потенційним негативним наслідкам такої моделі для дитини. Так, серед можливих причин переміщення дитини в нову сім'ю вказано наявність лише батька чи матері [10, с. 9]. Загалом уживаний тренерами/-ками термін «неповна сім'я», хоча він і закріплений Законом України «Про охорону дитинства» [21], на наш погляд, краще було б замінити на «монобатьківська сім'я», «сім'я, що складається з батька або матері (або особи, яка їх замінює) та дитини (дітей)», «материнська сім'я» тощо. Те саме стосується і термінів «повноцінна сім'я», «одинок мати» або «одинокий батько». Їхнє використання тренерами/-ками може стигматизувати або ретравматизувати окремих учасників/-ць, серед яких є такі, що пережили втрату дитини, невдалі спроби штучного запліднення або почуваються самотньо через відсутність партнера/-ки.

Від слухачів/-ок програми під час спостереження неодноразово можна було почути про те, що у своєму рішенні прийняти в сім'ю дитину вони керувалися бажанням створити «повноцінну сім'ю», а жінки без партнера ділилися своїми побоюваннями з приводу неможливості «повноцінно» виховати хлопчика у разі відсутності поряд чоловіка. Тож не викликає сумнівів значущість розгляду в межах

програми різноманітності сімейних форм без обмежувальних ярликів «повноцінності».

Більше того, якщо проаналізувати зображення у програмі монобатьківських сімей (або сімей, які можна такими трактувати з огляду на контекст), у яких відбувається порушення прав дитини або негативні прояви у її поведінці, то можна відстежити вплив рамок панівної гендерної ідеології. Галерея таких випадків представлена здебільшого жінками без партнерів, як-от: після трагічної загибелі в автокатастрофі чоловіка та старшого сина жінка не змогла впоратися з горем і почала зловживати алкоголем [15, с. 9]; після розлучення з чоловіком жінка втратила важелі впливу на поведінку доньки, яка почала красти гроші в матері та знущатися над бабусею; тітка стає офіційною опікункою дівчат, проте згодом відмовляється від цього статусу [15, с. 31]; мати хлопчика, яка не перебуває у шлюбі, має хімічну залежність і нерозбірлива в сексуальних стосунках [16, с. 21]; самотня двадцятирічна жінка розірвала стосунки з батьком дитини, не має підтримки від своєї родини і починає зловживати алкоголем [13, с. 9].

Жінки, історії яких представлені як приклади монобатьківської сім'ї, змальовані переважно як жертви складних життєвих обставин, не здатні ефективно керувати власним життям після того, як із різних причин втратили партнера чоловічої статі. Це цілком відповідає традиційній гендерній ідеології, за якою жінка повинна бути під наглядом чоловіка, й тільки заміжня жінка почувається впевненою та успішною. Описані жінки зловживають психоактивними речовинами, підтримують безладні статеві зв'язки, чим наражають своїх дітей на небезпеку домашнього насильства (у тому числі сексуального) з боку співмешканців. У прикладах наявні згадки про вік цих жінок («самотня двадцятирічна жінка» [13, с. 9]), зовнішність («красива» [15, с. 18]), сексуальну поведінку (дитина бачила сцени сексуальних зв'язків між матір'ю та її приятелями» [16, с. 21], співмешканців (у матері новий хлопець [13, с. 11]). Причому подібна гендерна маркованість відсутня в описі чоловіка, історія якого ілюструє монобатьківську сім'ю – вказано лише, що він почав пиячити після смерті дружини й не був здатним піклуватися ані про сина, ані про себе [15, с. 17]. Це спостереження дає змогу констатувати відбиток упереджень щодо чоловіків («чоловік без жі-

нки пропаде») і соціальних норм, які диктують моделі сексуальної поведінки, різні для жінок і чоловіків («погана» мати – сексуально нестримана або така, яка неодноразово перебувала у шлюбі).

Без додаткових пояснень тренерів/-ок може скластися хибне враження, що такий стан речей є біологічно детермінованим, а не пов'язаним із патріархатним суспільним устроєм і практиками гендерно зумовленого насильства. Тому, на думку авторки, ведучим програми необхідно супроводити окремі вправи поясненнями, з яких об'єктивних причин жінка, яка самотужки виховує дитину, може опинитися в складних життєвих обставинах, коли перед уповноваженими органами постає необхідність вилучити дитину з сім'ї.

Одним із усталених гендерних стереотипів є такий: нібито жінка без чоловіка не здатна забезпечити повноцінний розвиток дитини, адже у таких сім'ях діти частіше страждають від жорстокого поводження і вдаються до девіантної поведінки. Тут доцільно буде навести точку зору дослідника проблеми насильства Дж. Джиллігена (J. Gilligan), який стверджує, що те, що жінка одна, саме по собі не впливає на якість виконання нею батьківських функцій. Самотні матері та їхні діти стигматизуються, тобто відчують осудливе ставлення з боку «пуританських прошарків», тож потребують державної допомоги в доступі до освіти й безкоштовних дитячих закладів, підтримки в працевлаштуванні, щоб мати можливість працювати, не лишаючи дітей напризволяще [3, с. 89].

Якщо порівняти наведені в прикладах образи жінок і чоловіків (дівчаток і хлопчиків), то їхня поведінка, прямі чи опосередковані особистісні характеристики, опис ситуацій, у яких вони зображені, також містять стереотипні гендерні уявлення. У цьому випадку категорія гендеру є змінною, яка впливає на ступінь соціальної вразливості, визначає життєвий досвід, характер поведінки у відносинах, копінг-стратегії тощо. Так, описи чоловіків і хлопчиків містять дію, активність, волевиявлення, а описи жінок і дівчаток – залежність, пасивність і потребу в допомозі й захисті. Діяльність хлопчиків має предметно-інструментальний характер: вони займаються математикою [12, с. 22], колективними спортивними іграми [17, с. 40], граються в

машинки і цікавляться розмовами дорослих [17, с. 31], пишуть твори [13, с. 34].

Ситуації, у яких зображені дівчатка, мають емоційно-експресивне забарвлення: вони обляштовують ляльковий будиночок [17, с. 31], прийомна дівчина-підліток доглядає менших братів і сестер, причому це виходить у неї «найкраще» серед усіх [15, с. 31]. Статеві типізовані очікування батьків обумовлюють спрямованість виховання дівчат у напрямку виконання обов'язків у сімейній (приватній) сфері: серед першочергових завдань виховання дівчинки вказується розвиток побутових навичок [13, с. 34; 15, с. 31]. Скажімо, щоб допомога по господарству стала для дівчинки звичною справою і навіть певною потребою самовираження, необхідно говорити їй, що вона «гарна помічниця» [17, с. 35]. Звертає на себе увагу і те, що хлопчики й дівчатка не беруть участі в статеві змішаних іграх та заняттях [13, с. 12, 33; 17, с. 31].

Стереотипізацію можна спостерегти і в диференціації жіночих і чоловічих ролей батьків у родинно-приватній і публічній сферах. Основні обов'язки з догляду та виховання дітей покладені на жінок. Досвід спілкування дитини з матір'ю названий найважливішим для встановлення балансу відчуттів тривоги та безпеки [16, с. 10]. Материнська любов до дитини описана як «безперечна»; нібито така її якість зумовлена біологічно, тобто пов'язана зі здатністю виносити і народити дитину [16, с. 24]. Подібні твердження несуть, з одного боку, гендерно-дискримінаційні смисли по відношенню до жінок, які з різних причин не можуть мати кривну дитину. З іншого – ретранслюють відмову чоловікам у гендерному паритеті під час виховання дітей, тим самим звужуючи їхню самореалізацію до виконання ролі батька. Представлення позитивних батьківських фігур у програмі відповідає нормативам традиційних статево-рольових очікувань із дихотомічним розподілом на жіночі й чоловічі вміння й обов'язки. Наведемо приклад гендерних стереотипів у позитивному зображенні матері, оскільки саме їй приділяється найбільше уваги у навчальному матеріалі (табл. 2).

Батько більше дистанціюється у вихованні дитини порівняно з матір'ю, на яку покладається відповідальність за емоційне самопочуття й самооцінку дитини [17, с. 38]. Показово, що мати є дійовою особою в епізодах, які

мають ознаки негативного психологічного впливу на дитину з боку одного з батьків у благополучних сім'ях, таких як, наприклад, ігнорування потреб дитини або використан-

ня образливих слів як способу покарання, що травмує дитячу психіку і стає причиною її страждань [17, с. 40].

Таблиця 2 – Приклади гендерних стереотипів у позитивному зображенні матері у програмі «ПРАЙД»

Характеристики матері	Гендерні стереотипи
<p>«Одинокa прийомна мати-білявка» [15, с. 18].</p> <p>Мама показала дитині, як «пестити кицю ніжно й м'яко», а потім обняла дитину [13, с. 12].</p> <p>«Щодня молоді мами збираються біля під'їзду поспілкуватися» [17, с. 31].</p> <p>«Емма планує зателефонувати <...> [соціальному працівнику] з проханням про допомогу в упорядкуванні своїх почуттів» [12, с. 23].</p> <p>«Юля доводила маму до сліз: вона не хотіла одягати те, що їй пропонували. Махнувши рукою, мама говорила: «Роби що хочеш!» [17, с. 40].</p>	<p>Стереотипи маскулінності-фемінності</p> <p>Мати виявляє фемінні якості. За характером вона емоційна, поступлива, турботлива, ласкава, тепла, співчутлива, балаклива, до того ж молода й приваблива.</p> <p>Мати асоціюється з м'яким і ніжним. Зовнішність – атрибут фемінності.</p>
<p>«Ольга працює бухгалтером, Антон – електриком. У вільний час Ольга допомагає у притулку, Антон відвідує курси водіїв та бере участь у заходах своєї профспілки» [10, с. 18].</p> <p>«Мати створює внутрішню сімейну атмосферу. Батько <...> створює умови для здоров'я матері та дитини. Він – захисник і здобувач» [16, с. 24].</p> <p>Мати годує дитину [13, с. 9], займається хатньою роботою [17, с. 35].</p> <p>«Мама сидітиме вдома й піклуватиметься про дитинку» [13, с. 9].</p> <p>Мати допомагає дитині впоратися із сумними почуттями і зробити уроки [12, с. 22].</p> <p>В історії «Хто найкращий майстер?» дівчата і жінки вирішили показати свою майстерність – кожна принесла найкраще, що змогла зробити своїми руками. Але перемогла Марина, яка привела свого сина Петруся [11, с. 46].</p>	<p>Диференціація соціальних ролей у родинно-приватній і публічній сферах</p> <p>Родина будується на засадах патріархальної (традиційної) дискурсивної конфігурації, за якої жінка – «берегиня» родини, а чоловік – «голова» і годувальник. Жінка займається хатньою роботою, навчанням і вихованням дитини. Самореалізація жінки пов'язана переважно з репродуктивною функцією, сімейною (приватною) сферою, а самовираження чоловіка – з позасімейною (публічною) сферою.</p> <p>Розподіл сфер зайнятості відповідає стереотипам про «жіночі» й «чоловічі» професії. Емоційний фокус діяльності жінки – на благополуччі інших та піклуванні.</p>
<p>«Якщо дівчинка мала позитивні стосунки з мамою, то вона спроможна створити гармонійну сім'ю, бути мамою та дружиною» [16, с. 24].</p> <p>Батько займається вихованням сина, а мати займається вихованням доньки [17, с. 32, 40].</p>	<p>Диференціація соціалізації статей і стратегій виховання</p> <p>Мати відповідальна за статевідповідне виховання доньки. Відсутня гендерна рівновага емоційних зв'язків у соціалізуючих ланках мати – дитина, батько – дитина.</p>

Статеві відмінності у програмі впливають на полярну диференціацію у віддзеркаленні проблеми насильства. Проведений контент-аналіз тексту виявив, що чоловіки, із сімей яких вилучено дітей, зловживають алкоголем [15, с. 17], вчиняють фізичне [13, с. 13], сексуальне [17, с. 17], психологічне [13, с. 11] і економічне [15, с. 31] насильство. Досвід перебування у місцях позбавлення волі включений до характеристики одного з кандидатів у батьки-вихователі чоловічої статі [11, с. 37]. Негативні риси маскулінності висвітлені в епізодах, коли хлопчики проявляють вербальну [15, с. 17] і невербальну [12, с. 22; 13, с. 12; 17, с. 31] агресію, зокрема по відношенню до жінок і дівчаток. Навіть коли йшлося про девіантну поведінку дівчинки (крадіжки грошей, знущання над бабусею), то було наведено ремарку, що вона відчувала гордість через те, що схожа на батька, і сильну ідентичність із ним [15, с. 31].

Таке зображення хлопчиків може підкріплювати упередження проти них. Так, під час інтерв'ю з тренерами/-ками виявлено, що кандидати/-ки у замісні батьки неодноразово аргументували вибір статі майбутньої дитини на користь жіночої тим, що, мовляв, хлопчики зазвичай агресивні й мають поведінкові проблеми, а дівчатка слухняніші. Тому зображення у програмі дітей із андрогінними якостями незалежно від статі, спільної діяльності хлопців і дівчат, а також ознайомлення з поняттям «токсичної маскулінності», гендерної соціалізації як «гендерного сценарію життя» [6, с. 31] сприятиме гендерно нейтральній та неупередженій позиції батьків під час пошуку й вибору дитини.

Жінки з дисфункціональних сімей представлені в програмі як такі, що мають фінансові труднощі [15, с. 17], характеризуються залежним стилем поведінки, права та інтереси яких ігноруються, а життєвий простір обмежується. Вони не помічають або не мають достатнього ресурсу захистити дітей від насильства, яке чиниться їхніми партнерами [13, с. 11; 16, с. 21; 17, с. 17]. Ключові вправи («Ниточки» [15, с. 8], «Андрійко та Богданка» [13, с. 8], «Історія втрат» [15, с. 21]) потерпілими особами змальовують дівчаток. До того ж обкладинки посібників програми «ПРАЙД» проілюстровані фотографіями дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на яких дівчата становлять більшість (8 із 14 осіб).

Показово, що на запитання авторки, чому у вправі «Ниточки» [15, с. 8] роль дитини, яка залишилася без батьківського піклування, не пропонується чоловікам, одна з тренерок відповіла так: здебільшого чоловіки не можуть вербалізувати власні почуття, що важливо для успішного виконання вправи, або навпаки, настільки глибоко переживають ситуацію, що потім почуваються ніяково перед групою. Така ексклюзія чоловіків на рівні навчальних групових ролей заважає оскаржити стереотипи маскулінності через рефлексивне програвання вправи учасниками програми.

Ситуація подолання емоційних наслідків втрати також проілюстрована на прикладі історії особи жіночої статі – подруги соціального працівника, яка «зламала ногу, перенесла операцію, мала безліч побутових та життєвих проблем» [15, с. 18]. Крім того, вказівка на вік і досвід, яка трапляється в описах жінок (молода сусідка з двома дітьми [13, с. 10], «молоді мами» [17, с. 31]) і дітей [15, с. 18, 22; 16, с. 20], вибудовує асоціативний місток між цими соціальними групами (жінка – дитина – залежність – уразливість – беззахисність) і маркує ейджизм та сексизм.

На підставі аналізу викладених вище аспектів вважаємо важливим зацентрувати увагу учасників/-ць програми на тому, що, справді, в ситуаціях домашнього та гендерно зумовленого насильства потерпілими є здебільшого жінки [25]. Проте їхня уразливість не є наслідком біологічної відмінності, а швидше зумовлена структурними соціальними чинниками, коли міжгендерна системна нерівність об'єднує більшість форм насильства по відношенню до жінок і дівчат.

Нижче у таблиці 3 наведено додаткові зауваження й рекомендації щодо внесення змін до тексту програми «ПРАЙД» задля поширення настанов, адекватних сучасним уявленням про гендерну рівність.

Здійснений контент-аналіз матеріалів дав змогу виявити, як у програмі «ПРАЙД» висвітлена сексуальна сфера життя. Слово «секс» та похідні від нього вжиті у тексті переважно в негативному контексті, а саме: сексуальної наруги, насильства, зловживання, експлуатації, ризиків сексуальної поведінки, негативного сексуального досвіду, примушування до сексуальних стосунків, сексуальної нерозбірливості, сексуалізованої поведінки внаслідок сексуального насильства. Лише побіжно зга-

дано про сексуальний розвиток дитини [16, с. 21] і статеve виховання з вказівкою, що воно здійснюється непослідовно й епізодично, особливо виховання хлопчиків [17, с. 38]. У програмі йдеться про венеричні захворюван-

ня та ВІЛ-інфекцію/СНІД [8, с. 28; 12, с. 16], а також про досвід позбавлення цноти через примушування до статевого зв'язку з особами своєї або протилежної статі в інтернатних закладах [17, с. 17].

Таблиця 3 – Рекомендації щодо дотримання антидискримінаційного підходу за ознакою гендеру в програмі «ПРАЙД»

Наявний варіант	Рекомендовані зміни
Вправа «Сфери компетентності» [12, с. 20]. Основні сфери компетентності батьків не включають гендерну компетентність.	Доповнити огляд сфер компетентності висвітленням поняття гендерної компетентності.
Керована фантазія «Пересувач людей» [10, с. 10]. Нове місцеперебування і нова родина характеризуються так: «елітний, дуже красивий район», «гарні великі будинки», «район ліпший, заможніший», «він (вона) дуже гарний(а)».	Замінити прикметники на «комфортний», «приємний», «зручний» тощо задля уникнення імпліцитного змісту, начебто замісними батьками можуть бути переважно фізично привабливі й заможні люди.
Керована фантазія «Пересувач людей» [10, с. 12]. Учасникам/-цям під час представлення образу ставлять запитання: «Чи ваш(а) чоловік (дружина) вірний(а) вам?».	Прибрати це запитання як таке, що може бути витлумачене як схвалення контролю над тілом і сексуальністю партнерів у шлюбі.
Вправа «Екокарта» [10, с. 18]. Наведено приклад екокарти на традиційній моделі сім'ї.	Продемонструвати побудову екокарти на різноманітних формах сім'ї, у тому числі моносім'ї.
Вправа «Етапи розвитку дитини» [16, с. 9]. Надано уявлення про основні етапи розвитку за Е. Еріксоном.	Додати періодизацію вікових етапів психосексуального розвитку дитини, питання формування гендерної ідентичності.
Вправа «Вік Вернона» [16, с. 20]. Розвиток дитини та його затримки продемонстровано на прикладі хлопчика.	Розглянути особливості розвитку та його затримки у дітей різних статей.
Вправа «Заохочення та покарання» [17, с. 11]. Розкрито різні типи сімейних взаємин та стилів виховання.	Ознайомити з видами домашнього насильства і відповідальністю батьків за його вчинення, у тому числі по відношенню до дитини.
Додаток 8 «Найпоширеніші батьківські помилки та їх причини» [17, с. 38]. Визначення «мати-квочка».	Замінити на «гіперопіка як стиль батьківської поведінки».
Допоміжні матеріали. «Історії до роздумів та натхнення» [11, с. 45]. Наведено 36 історій для роздумів та навчання. У 78% історій йдеться про чоловіків та хлопчиків або релігійних персонажів чоловічої статі (вчитель, старець, мудрець, учень, батько, син, султан, чоловік, Бог, Будда тощо). Лише в п'яти з історій (14%) жінки й дівчата є головними дійовими особами. У зображенні жінок домінують прагнення до самозаперечення, покірності й присвячення свого життя іншим («Дві жінки», «Хто найкращий майстер?», «Сім дочок»).	Включити історії нерелігійного характеру, які зображають осіб обох статей у нестереотипних соціальних ролях. Розкрити в історіях різноманітність ролей жінки, рівне партнерство з чоловіками, ініціативу в управлінні власним життям.
Допоміжні матеріали. «Глосарій» [11, с. 56]. Не включені поняття, пов'язані з гендерною проблематикою.	Ввести до глосарію поняття «гендер», «гендерна ідентичність», «сексуальне виховання», «домашнє насильство» тощо.

Наявний варіант	Рекомендовані зміни
Допоміжні матеріали. «Список літератури» [11, с. 64]. Додатки не містять джерел із гендерної проблематики.	Ознайомити з сучасною літературою з гендерних питань, надання гендерно чутливих послуг у соціальній роботі.
Вправи «Блобси». Проективна методика містить зображення вигаданих персонажів, які у більшості випадків нагадують осіб чоловічої статі.	Зобразити гендерну експресію персонажів більш гендерно нейтральною.

Безумовно, вплив досвіду сексуального насильства на розвиток і поведінку дітей потребує висвітлення у програмі. Водночас слід наголосити на доцільності розгляду сексуальності не тільки крізь призму травми, а і як важливої позитивної складової ідентичності людини. Об'єднана програма ООН з ВІЛ-інфекції/СНІДу (ЮНЕЙДС) рекомендує надавати дівчаткам і хлопчикам рівноцінний доступ до адекватного їхньому віку комплексного статевого виховання, що ґрунтується на правах людини, розглядає питання статевої рівності, створює здорові взаємовідносини та стимулює активно звертатися по медичну допомогу [27]. Проведений аналіз пізнішої редакції американської програми «ПРАЙД» засвідчив, що в ній розкриті питання рівнів сексуальної активності, інформованості про безпечний секс, формування сексуальної та гендерної ідентичностей, гомосексуальності, змішаної гендерної ідентичності тощо [20]. Вважаємо за доцільне включити перераховані вище теми в українську програму. Важливо також до неї додати інформацію щодо гендерних аспектів уразливості дівчат до ВІЛ-інфекції [28], виховання гендерно неконформних підлітків у замісних сім'ях, психологічної підтримки у переживанні внутрішньої стигми та розв'язуванні ними проблем, пов'язаних зі стресом меншин [22].

Отже, процес навчання повинен бути скерований на просування заходів підтримки егалітарної моделі сім'ї без явного чи опосередкованого використання моралістичної риторики, яка ганьбить маргіналізовані соціальні групи [1]. На наш погляд, програма потребує такого редагування, яке зважатиме на сучасну динаміку змін у родині й рекомендацій структури ООН з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок (ООН Жінки) щодо різноманітності сімейних форм, зникнення моделі «чоловік-годувальник», появу нових ролей у жінок і дівчат і розширення їхнього доступу до ресурсів [26].

ВИСНОВКИ

Трансформація системи підтримки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покликана забезпечити функціонування сімейних форм влаштування для тих дітей, повернення яких у біологічну родину з різних причин неможливе. За сучасних умов переходу до професіоналізації замісного батьківства кандидати у такі батьки повинні володіти необхідною кваліфікацією, яка виходить за межі батьківської і перетинається з функціями соціальних працівників. Зміст та методи навчання і виховання дітей у замісних сім'ях уже не сприймаються як приватна справа; замісна сім'я розглядається як інститут соціалізації дітей, що базується на принципах недискримінації, рівноправ'я і поваги до різноманіття.

Однією з основних програм, за якими здійснюється навчання замісних батьків, є адаптована українськими фахівцями американська програма «ПРАЙД» із підготовки дорослих, які на короткий або тривалий час приймали у сім'ю дитину. Потреба імплементації в освіту гендерного та недискримінаційного підходу, який наразі впроваджується у нашої країні, ставить перед фахівцями завдання розпізнати гендерованість навчального простору й тренінгових матеріалів у соціальній роботі. З огляду на це затребуваним є андискримінаційний за ознакою гендеру аналіз української версії програми «ПРАЙД», адже саме родина є провідником позиції рівності в міжгендерних відносинах, яка здатна вплинути на виховання дітей, вільне від обмежень, що накладають на них гендерні стереотипи.

Дослідження виявило, що зміст адаптованої в Україні програми відповідає гендерно нейтральній позиції, проте вона містить елементи стереотипного підходу, здатні зміцнювати гендерно шкідливі норми. У тексті програми відтворено патріархальну (традиційну) дискурсивну конфігурацію з розподілом й ієрархізацією статевих ролей у родині. Мова текс-

тів переважно андроцентрична, подекуди вжито дискримінаційну лексику. Матеріали недостатньо відтворюють різні життєві сценарії жінок і чоловіків та моделі побудови егалітарних відносин, особистісно спрямоване (на протидію статево спрямованому) виховання, гендерну рівновагу батьків у реалізації виховної функції тощо. За нашими спостереженнями, подекуди гендерно сліпі «вкраплення» у програму потрапляли завдяки поведінці та інтерпретаціям матеріалу тренерами/-ками, які час від часу демонстрували не критичність до власних стереотипних поглядів. З-поміж імпліцитних вимірів гендеру можна назвати теми гендерної ідентичності, різноманітності сімейних форм, фемінізму, сексизму, розширення прав та можливостей жінок тощо.

Всі компоненти навчального матеріалу (зміст текстів, мовне оформлення, композиційна будова, ілюстрації), які визначають характер впливу на уявлення про гендерні відносини, потребують ретельного перегляду й модернізації у напрямку перетворювального підходу, спрямованого на розширення прав і можливостей жінок, питання сексуального здоров'я та гендерного насильства, раннього втручання в процес соціалізації хлопчиків, перегляду традиційних уявлень про маскуліність. Існує потреба у розробці окремої навчальної програми для соціальних працівників задля рефлексивного занурення у проблему гендерованості замісного батьківства і переосмислення власних гендерних стереотипів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Cherlin, A. J. (2010). Demographic Trends in the United States: A Review of Research in the 2000s. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 403–419. doi: [10.1111/j.1741-3737.2010.00710.x](https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00710.x)
2. Council of Europe. (2018). Stratégie du Conseil de l'Europe pour l'égalité entre les femmes et les hommes 2018-2023. Retrieved from <https://rm.coe.int/prems-041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4> (in Ukrainian)
[Рада Європи. (2018). Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки. URL: <https://rm.coe.int/prems-041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4>].
3. Dzhyllihen, D. (2004). *Zapobihannia nasylstvu* [Prevention of violence]. Kyiv: Sfera (in Ukrainian)
[Джилліген, Д. (2004). Запобігання насильству. Київ: Сфера].
4. Gupta G. R. (2000). Gender, sexuality, and HIV/AIDS: the what, the why, and the how. *Canadian HIV/AIDS policy & law review*, 5(4), 86–93.
5. Hovorun, T. (Ed.). (2011). *Yak navchaty shkoliariv dolaty henderni stereotypy* [How to teach students to overcome gender stereotypes]. Kyiv: n. d. (in Ukrainian)
Говорун, Т. (Ред.). (2011). Як навчати школярів долати гендерні стереотипи. Київ: n. d.
6. Hovorun, T. V., & Kikinezhdi, O. M. (2004). *Henderna psykholohiia* [Gender psychology]. Kyiv: Akademiia.
[Говорун, Т. В., & Кікінежді, О. М. (2004). Гендерна психологія. Київ: Академія].
7. Laktionova, H. M. (Ed.). (2006). *Pidhotovka kandydativ u pryiomni batky ta batky-vykhovatel. Posibnyk trenera* [Preparation of candidates for foster parents and foster parents. Trainer's guide] (8 part). Kyiv: Naukovyi svit (in Ukrainian)
[Лактіонова, Г. М. (Ред.). (2006). Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Посібник тренера (8 сесія). Київ: Науковий світ].
8. Laktionova, H. M. (Ed.). (2006). *Pidhotovka kandydativ u pryiomni batky ta batky-vykhovatel. Posibnyk trenera* [Preparation of candidates for foster parents and foster parents. Trainer's guide] (9 part). Kyiv: Naukovyi svit (in Ukrainian)
[Лактіонова, Г. М. (Ред.). (2006). Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Посібник тренера (9 сесія). Київ: Науковий світ].
9. Laktionova, H. M. (Ed.). (2006). *Pidhotovka kandydativ u pryiomni batky ta batky-vykhovatel. Posibnyk trenera* [Preparation of candidates for foster parents and foster parents. Trainer's guide] (10 part). Kyiv: Naukovyi svit (in Ukrainian)

- [Лактіонова, Г. М. (Ред.). (2006). *Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Посібник тренера* (10 сесія). Київ: Науковий світ].
10. Laktionova, H. M. (Ed.). (2006). *Pidhotovka kandydativ u pryiomni batky ta batky-vykhovateli. Posibnyk trenera* [Preparation of candidates for foster parents and foster parents. Trainer's guide] (2 part). Kyiv: Naukovyi svit (in Ukrainian)
[Лактіонова, Г. М. (Ред.). (2006). *Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Посібник тренера* (2 сесія). Київ: Науковий світ].
 11. Laktionova, H. M. (Ed.). (2006). *Pidhotovka kandydativ u pryiomni batky ta batky-vykhovateli. Posibnyk trenera* [Preparation of candidates for foster parents and foster parents. Trainer's guide] (review). Kyiv: Naukovyi svit (in Ukrainian)
[Лактіонова, Г. М. (Ред.). (2006). *Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Посібник тренера* (Загальний огляд). Київ: Науковий світ].
 12. Laktionova, H. M. (Ed.). (2006). *Pidhotovka kandydativ u pryiomni batky ta batky-vykhovateli. Posibnyk trenera* [Preparation of candidates for foster parents and foster parents. Trainer's guide] (1 part). Kyiv: Naukovyi svit (in Ukrainian)
[Лактіонова, Г. М. (Ред.). (2006). *Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Посібник тренера* (1 сесія). Київ: Науковий світ].
 13. Laktionova, H. M. (Ed.). (2006). *Pidhotovka kandydativ u pryiomni batky ta batky-vykhovateli. Posibnyk trenera* [Preparation of candidates for foster parents and foster parents. Trainer's guide] (5 part). Kyiv: Naukovyi svit (in Ukrainian)
[Лактіонова, Г. М. (Ред.). (2006). *Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Посібник тренера* (5 сесія). Київ: Науковий світ].
 14. Laktionova, H. M. (Ed.). (2006). *Pidhotovka kandydativ u pryiomni batky ta batky-vykhovateli. Posibnyk trenera* [Preparation of candidates for foster parents and foster parents. Trainer's guide] (7 part). Kyiv: Naukovyi svit (in Ukrainian)
[Лактіонова, Г. М. (Ред.). (2006). *Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Посібник тренера* (7 сесія). Київ: Науковий світ].
 15. Laktionova, H. M. (Ed.). (2006). *Pidhotovka kandydativ u pryiomni batky ta batky-vykhovateli. Posibnyk trenera* [Preparation of candidates for foster parents and foster parents. Trainer's guide] (3 part). Kyiv: Naukovyi svit (in Ukrainian)
[Лактіонова, Г. М. (Ред.). (2006). *Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Посібник тренера* (3 сесія). Київ: Науковий світ].
 16. Laktionova, H. M. (Ed.). (2006). *Pidhotovka kandydativ u pryiomni batky ta batky-vykhovateli. Posibnyk trenera* [Preparation of candidates for foster parents and foster parents. Trainer's guide] (4 part). Kyiv: Naukovyi svit (in Ukrainian)
[Лактіонова, Г. М. (Ред.). (2006). *Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Посібник тренера* (4 сесія). Київ: Науковий світ].
 17. Laktionova, H. M. (Ed.). (2006). *Pidhotovka kandydativ u pryiomni batky ta batky-vykhovateli. Posibnyk trenera* [Preparation of candidates for foster parents and foster parents. Trainer's guide] (6 part). Kyiv: Naukovyi svit (in Ukrainian)
[Лактіонова, Г. М. (Ред.). (2006). *Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Посібник тренера* (6 сесія). Київ: Науковий світ].
 18. Ministerstvo Ukrainy u spravakh sim'i, molodi ta sportu. (2009). *Prohrama pidvyshchennia kvalifikatsii sotsialnykh pratsivnykiv tsestriv sotsialnykh sluzhb dlia sim'i, ditei ta molodi shchodo vstanovlennia opiky, pikluvannia, stvorennia ta zabezpechennia diialnosti pryiomnykh simei ta dytiachykh budynkiv simeinoho typu ta Prohrama pidhotovky kandydativ v opikuny, pikluvalnyky, pryiomni batky ta batky-vykhovateli* [The program of advanced training of social workers of the centers of social services for families, children and youth on establishment of guardianship, care, creation and maintenance of activity of foster families and family-type orphanages and the Program of preparation of candidates for guardians, trustees, foster parents and foster parents]. Kyiv (in Ukrainian)

- [Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту. (2009). *Програма підвищення кваліфікації соціальних працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо встановлення опіки, піклування, створення та забезпечення діяльності прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу та Програма підготовки кандидатів в опікуни, піклувальники, прийомні батьки та батьки-вихователі*. Київ].
19. Natsionalna stratehiia reformuvannia systemy instytutitsiinoho dohliadu ta vykhovannia ditei na 2017-2026 roky [National strategy for reforming the system of institutional care and upbringing of children for 2017-2026] (Ukraine), 09.08.2017, No 526-p. Retrieved May 1, 2020, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#Text> (in Ukrainian)
[Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки (Україна), 09.08.2017, № 526-р. Актуально на 01.05.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#Text>].
 20. Polowy, M. E., & Spring, B. (Eds.). (2009). *PRIDE book*. Arlington: Child Welfare League of America, Illinois Department of Children and Family Services.
 21. Pro okhoronu dytynstva [About the protection of childhood] (Ukraine), 26.04.2001. Retrieved May 1, 2020, from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2402-14#Text> (in Ukrainian)
[Про охорону дитинства (Україна), 26.04.2001, № 2402-III. Актуально на 01.05.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2402-14#Text>].
 22. Schofield, G., Cossar, J., Ward, E., Larsson, B., & Belderson, P. (2019). Providing a secure base for LGBTQ young people in foster care: The role of foster carers. *Child & Family Social Work*, 24(3), 372–381. doi: 10.1111/cfs.12657
 23. Semigina, T. (2019). *Novi hlobalni etychni pryntsypy sotsialnoi roboty* [New global ethical principles of social work]. *Visnyk Akademii pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu*, 1, 70–85 (in Ukrainian)
[Семигіна, Т. (2019). *Нові глобальні етичні принципи соціальної роботи*. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*, 1, 70–85].
 24. Shevchenko, T. (2018). Formuvannia gendernoi kompetentnosti batkiv-vykhovateliv dytiachykh budynkiv simeinoho typu yak aktualna sotsialno-pedahohichna problema [Formation of gender competence of parents-educators of family-type orphanages as an actual social and pedagogical problem]. *Humanities Science Current Issues*, 2(22), 148–153. doi: 10.24919/2308-4863.2/22.166987 (in Ukrainian)
[Шевченко, Т. (2018). Формування гендерної компетентності батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Humanities Science Current Issues*, 2(22), 148–153. doi: 10.24919/2308-4863.2/22.166987].
 25. Ukrainskyi tsentr sotsialnykh reform. (2015). Gendero-zumovlene nasylstvo u rehionakh, yaki postrazhdaly vid konfliktu [Gender-based violence in conflict-affected regions]. Retrieved from https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/final_ukr_report.pdf (in Ukrainian)
[Український центр соціальних реформ. (2015). *Гендерно-зумовлене насильство у регіонах, які постраждали від конфлікту*. URL: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/final_ukr_report.pdf].
 26. UN Women. (2019). *Progress of the World's Women 2019-2020: families in a changing world*. Retrieved from <https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2019/progress-of-the-worlds-women-2019-2020-en.pdf?la=en&vs=3512>
 27. UNAIDS. (2017, December 1). *Press-relyz* [Press-release]. Retrieved May 1, 2020, from https://www.unaids.org/sites/default/files/20171201_PR_BlindSpot_ru.pdf (in Russian)
[ЮНЭЙДС. (2017, Декабрь 1). *Пресс-релиз*. Актуально на 01.05.2020. URL: https://www.unaids.org/sites/default/files/20171201_PR_BlindSpot_ru.pdf].
 28. Yaroshenko, A. A. (2018). *Zhinky ta VIL: henderni linzy zdorov'ia* [Women and HIV: gender lenses of health]. *Visnyk Akademii pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu*, 2, 39–54 (in Ukrainian)

[Ярошенко, А. А. (2018). Жінки та ВІЛ: гендерні лінзи здоров'я. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*, 2, 39–54].

29. Yaroshenko, A., & Semigina, T. (2019). *Rozpiznaty nerivnist: hendernyi analiz navchalnykh materialiv u sotsialnii roboti* [Identifying inequality: gender analysis of educational materials in social work]. *Zbirnyk naukovykh prats Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Seriia: Sotsialno-pedahohichna*, 32, 183–198 (in Ukrainian)
- [Ярошенко, А., & Семигіна, Т. (2019). Розпізнати нерівність: гендерний аналіз навчальних матеріалів у соціальній роботі. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічна*, 32, 183–198].